

הלכות תפילין מספר זכר צדיק לר' יוסף בן צדיק

מבוא¹

ר' יוסף בן ר' צדיק הוא חכם שפעל לפני הגירוש בעיר אריואל² במדינת קאסטיליה דאז, שכיום היא חלק ממדינת ספרד. בשנת זכ"ר (1467), בהיותו בן חמשים, הוא כתב את סידורו זכר צדיק. הסידור הוא לימות החול, שבתות ומועדים, והנוסח שלו, על פי דברי ר' יוסף, הוא נוסח מוגה ומדויק. ר' יוסף שילב בו גם הערות קצרות הנוגעות בעיקר למסורה, כלומר לכתיב נכון של מלים על פי המסורה, ניקוד נכון וכד'. יש בו גם הנחיות קצרות למתפלל המשולבות בגוף הסידור. אכן כדרכם של סידורים ומחזורים בימים ההם, הוא מכיל עוד חומר רב, שאינו קשור ישירות לסידור, כפי שכתב ר' יו"ט ליפמן הלר, בעל תוסי' יו"ט³: "שכך היה דרכם לכתוב הדינים הנהוגים מענייני איסור והיתר וברכות כמחזורים שהארם משתמש בכל יום". ואכן יש בסידור חמשים שערים, כאשר כל שער מוקדש לעניין הלכתי, פרט לשער האחרון שהוא שער המתאר את קורות הימים. העניינים ההלכתיים אינם קשורים דווקא לתפילה, אלא כלשון ימינו ניתן לומר כי הם מכילים דינים השייכים לאורח חיים וליורה דעה.

הסידור נמצא כיום לפנינו בארבעה כתבי יד, מהם שניים שלמים ושניים חסרים. אתאר שלושה מהם, ואפסח על תיאורו של הרביעי כיון שהוא כמעט ולא ניתן לקריאה. כתבי היד השלמים הם:

1. כתב יד הנמצא בספריית הבודליאנה באוקספורד Opp. Add. 40. 133 (מכון לתצלומים של כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים ס' 21431). הוא יכונה כ"א. כתב היד אינו מכיל את הסידור, ונמצאים בו רק חמשים השערים המכילים את ההלכות. זמן כתיבתו ומקום העתקתו אינו ידוע.

1. על ר' יוסף ועל חיבורו כתבתי באורך במבואי לספר זכר צדיק, סדר חג הפסח, ההגדה ופירושה, הלכות החג ומנהגיו, תפילות ופיוטים, לר' יוסף ב"ר צדיק, מחכמי ספרד בדור שלפני הגירוש, מכון אופק, ירושלים, תשנ"ד, עמ' יא-מב. כאן כתבתי רק תמצית שבתמצית לנוחיות המעיין.
 2. עיר זו נמצאת קרוב למרכז ספרד דהיום, בין מדריד לסלמנקה, בקו הרוחב של סלמנקה.
 3. מעדני יו"ט על הרא"ש, ברכות. פ"ו ס"ט.

2. כתב יד המוזיאון הבריטי Or. 11594 (ס' 8351). יכונה בשם כ"ג. כתב היד מכיל את הסידור כשהוא מנוקד. כמו כן נמצאות בו הערות שוליים מענייני מסורה. יש בו גם הנחיות למתפלל. חמשים השערים כתובים בגליון הסידור ללא קשר עם הסידור עצמו. כתב יד זה היה בבעלותו של ר' צמח דוראן מצאצאי הרשב"ץ, ככתוב בעמוד הראשון של כתב היד:

כאן נמצא וכאן היה זה הספר הנחמד מונח בקופסה בגנוזי החכם הותיק החשוב כהה"ר צמח הי"ו בן החכם השלם כה"ר יונה זלה"ה נין ונכד גם דור עשירי להרב הגאון המפורסם כמו הרשב"ץ וצוק"ל המכונה דוראן זכות הרב המחבר יגן בערו אכ"ר.

בהקדמתו כתב ר' צמח כי אביו, ר' יונה, העתיק ספר זה וכן את הספר מגן על פרקי אבות לרשב"ץ כדי להדפיסם, ולא עלתה בידו. כתב היד של זכר צדיק שאותו העתיק ר' יונה והכינו לדרפוס נמצא בספריית המוזיאון הבריטי ומספרו Add 19785 (ס' 5670). עיון בכתב היד מלמד שהעתקה זו אינה מדוייקת וחסרים בה שלושה עשר שערים, ואין כאן המקום להאריך בזה. סביר מאוד כי כתב יד זה נעתק מכ"ג. ר' צמח השתדל לפחות להדפיס את זכר צדיק, סמוך לשנת תק"כ, וגם הוא לא עלה בידו דבר זה.

על העובדה שכתב יד זה היה בצפון אפריקה באותה העת אנו שומעים ממקור נוסף. ספר שו"ת מן השמים, נרפס בליוורנו, תק"ט, כשהמהדיר הוא ר' יהודה זרחיה אולאי. הספר קבל את הסכמות רבני טוניס ר' יצחק טייב ור' יהודה נג'אר. כך כתב המהדיר בהקדמתו:

בא לידי ספר אחד כ"י קצור⁴ זכר צדיק לברכה לרבי יוסף נ' רבי צדיק ז"ל שחברו בארואלו בשנת זכ"ר צדיק לברכה ושם מביא מתש' אלו ואומר וע"ז שאל בעל החלום ה"ר יעקב מקורביל שלא היה בדורו כמוהו ע"כ, ואפשר דנולד בקורביל ונתיישב בטרויש או להפך ותרתי איתנהו, וספר הנזכר הוא קיצור מדיני או"ח וי"ד בדרך יפה ומסודר מ"ט שערים ושער הנ' מספר תולדות אבות עד חורבן קוסטנטינה וניגרו פונטי ושם ראיתי לו שכתב נפטר ה"ר יעקב מקורביל המקובל שנת ארבע אלפים תתקס"ג.

על פי ההסכמות לספר עולה כי המהדיר ראה את קיצור זכר צדיק בטוניס. סביר להניח שהוא ראה את כתב היד שהיה בידי משפחת דוראן שהוזכר לעיל.

4. במבוא (לעיל הערה 1) עמ' כה הראיתי כי כתב יד זה, וכן כ"א וכ"ג מכילים ככל הנראה את קיצורו של החיבור. ע"ש.

אמנם אף שהחיבור לא נדפס, הרי שנדפסו ממנו כמה חלקים. שער החמשים הנמצא רק בכ"א הובא לדפוס ע"י א' נויבאואר בתוך סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד, תרמ"ח, עמ' 85-100. שער ז, המוקדש כולו לפירוש ברייתא די"ג מידות לר' ישמעאל, נדפס בספרא רבי רב, מהד' ר"א שושנה, מכון אופק, קליבלנד ירושלים, תשנ"א. השערים כח"ל, העוסקים בדיני חג הפסח, נדפסו יחד עם פירוש ההגדה, תפילות ופיוטים בספר זכר צדיק, סדר חג הפסח, כמצויין בהערה 1.

עתה יוצא לאור עוד שער אחד מחיבור זה, הלא הוא שער הרביעי העוסק בענייני תפילין. השער נדפס כאן בעיקרו לפי כ"ג. יש לציין כי בכמה שורות ראשונות נמחקו כמה מלים בכ"ג, והשתמשתי בכ"י השלישי, משום שלדעתי הוא נעתק מכ"ג. אמנם במקום אחד מצאנו חילוף נוסח מעניין בין שניהם כפי שנראה כאן בהמשך, אבל בדרך כלל הוא זהה עם כ"ג. עם זאת יש שינויי נוסח בהשוואה לכ"א. לכן ניתנו לעתים חילופי נוסח עם כ"א, אבל כדי לא להלאות את המעיין לא ניתנו כאן כל החילופים, אלא רק אלו שנראה שיש להם חשיבות, ודבר זה אינו מוגדר באופן חד משמעי כמובן מאליו.

המעייין בחיבור שלפנינו יראה כי ר' יוסף הוא לקטן, ועיקר ליקוטו מושתת על דברי הטור ור"ד אבודרהם⁵. לעתים שינה מהם במקצת, אבל בדרך כלל אין השינוי הזה שינוי משמעותי. בהערות ציינתי לעתים לשינויים אלו. אבל ברור שהוא מביא גם מחיבורים אחרים כפי שאנו רואים בשער זה. יש לציין כי הוא מביא כאן את פסקי הרא"ש. כידוע הרא"ש בא מאשכנז, והוא הגיע למדינת קאסטיליה והתיישב בטולידו, בשנת ס"ה, היינו כמאה וששים שנה לפני חיבור זכר צדיק. הרא"ש עמד שם בראש ישיבה גדולה שנהרו אליה הרבה תלמידים. כן כיהן כראש בית דין, וכרב ראשי בטולידו. השאלה ער כמה נתקבלה פסיקתו של הרא"ש על בני ספרד היא נושא בפני עצמו. די לציין כי תלמידי הרשב"א בספרי ההלכה שחיברו אינם מזכירים את הרא"ש. שמו כמעט ואינו נזכר בדברי הריטב"א, הר"ן, והמגיד משנה⁶. כזכור ישב ר' יוסף בארואלו, הנמצאת כמאה וחמשים ק"מ צפונית מערבית לטולידו, אף היא באותה מדינה. נמצא כי בזמנו ובמקומו של ר' יוסף חדרה כבר השפעתו של הרא"ש⁷. ואכן אנו רואים כי ר' יוסף הביא גם את ספר התשב"ץ, שהוא פוסק אשכנזי, תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג, אבל אין הוא מביא כאן פוסקים אשכנזיים אחרים.

5. אמנם כשמנה ר' יוסף לקמן את כל החכמים ביחס לשאלה כמה ברכות יש לברך על תפילין, הוא לא מנה את הטור וגם לא את ר"ד אבודרהם. נראה שהוא סבור שאין בדבריהם הכרעה ברורה, אלא הם הביאו את דעות החולקים ולא הכריעו. וראה לקמן מה שכתבנו בזה.
6. עמדתי על כך ביתר הרחבה במאמרי 'שער ראשית חכמה [הארון] ושער הרפואה [הארון] לר' שמואל ב"ר משולם', בתוך ספר זכרון להרב יצחק נסים (בעריכת: מ' בניהו), סדר שלישי, ירושלים, תשמ"ה, עמ' ריא-ריב. ראה גם י"מ תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק שני, ירושלים, תש"ס, עמ' 75.
7. ראה עוד י"מ תא שמע, 'לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה-15', בתוך: דור גירוש ספרד (עורכים: יום טוב עסיס, יוסף קפלן), ירושלים, תשנ"ט, עמ' 55-56. הוא מצרף לכך גם את

בהערות כתבתי מראי מקורות, והערתי על כמה עניינים, מהם קצרים, מהם ארוכים מעט יותר. מצאתי לנכון להתעכב כאן, קצת יותר באורך, על העניינים הבאים.

א. שני עניינים מדברי קבלה והקשר בינם לספר האגור

א. כתב האגור בהלכות תפילין סימן לו, מהד' ר"מ הרשלה, ירושלים, תשי"ך, דף כב ע"ב:

ואני המחבר מצאתי בספר הזוהר בפ' פנחס מאמר דרשב"י דאין לברך על שניהם אלא ברכה אחת וז"ל אמר ר"ש תפילין אינן על מוחא לקביל זכור ותפילין דדרועא שמאלא על לביה לקביל שמור. ומה זכור ושמור בדבור אחת נאמר אף הכא ברכה אחת לתרווייהו ולא צריך לאפרשא בין דא לדא בשהיה בעלמא כמה דאקמוה. ואני תמהתי על הני רבבני החולקים על רשב"י אם היה שידעו מאמר זה ומ"מ העולם נוהגין לברך שנים.

מאמר זה אינו נמצא בספר הזוהר לפנינו. מרן בב"י סי' כה, אות ה, הביא דברים אלו משם האגור וחלק עליהם, וכבר האריכו בזה מפרשי השו"ע ושאר אחרונים. מן הראוי להביא בזה את שכתב רצ"ה מזידיטשוב:⁸ "מה שמביא הב"י בשם האגור בשם זהר פנחס שלא לברך כי אם ברכה אחת ע"ש, לא מצאנו זה בכל הספר אשר לפנינו ואם נמצא בזה שלפני האגור לאו דסמכא הוא כי נוכל לומר לאו בפירוש אתמר אלא מכללא". והנה אנו רואים כי גם ר' יוסף מביא תמציתו של מאמר זה בשם מדרש הזוהר, אלא שלא ציין את מקומו. מכל מקום לפנינו שתי עדויות ביחס לאותו מקור. אולי שניהם שאבו ממקור קדום משותף, אבל מלשונו של האגור משמע שהוא מצא זאת בעצמו.

בנוסף יש לציין בזה לדברי ר' מאיר ן' גבאי בספרו תולעת יעקב, דפוס ורשא, תרל"ו, דף ח ע"א:

ולענין הברכה פליגי רבוותא... ופרש"י... וכן כתב הרי"ף ז"ל והרמב"ם ז"ל, ור"ת פירש... וכן כתב רב עמרם ובה"ג ז"ל וקבלת ר' שמעון בן יוחאי ע"ה כי תפילין של יד ושל ראש כנגד זכור ושמור ומה זכור ושמור בדבור אחד נאמרו דך ברכה אחת לשניהם.

העובדה שר' יוסף מרבה להביא מדברי התוספות, דבר המעיד כי הוא למד תורה שלא בגישת העיון המאופיינת על ידי ר"י קנפנטון ותלמידיו.

8. פרי קודש הלולים, עם קונטרס צבי לצדיק, ירושלים, תש"מ, דף ט ע"ג.

הרי לנו דברים דומים לאמור עד הנה. ר' מאיר סיים לחבר את ספרו בשנת רס"ז, בהיותו אז בן כ"ו שנה, כפי שכתב בעצמו בסוף ספרו. אין בידינו ידיעות על תולדות חייו של ר' מאיר, אלא שהוא היה ממגורשי ספרד. קשה לומר שראה זאת בזכר צדיק, הואיל וספרו מלא וגדוש במאמרים ממדרשו של רשב"י, וכפי שהוא עצמו ציין זאת במיוחד בהקדמתו. אפשר שהדבר מעיד על מקור קדום, המשותף לשניהם, ועדין צריך ביאור.

ב. כתב האגור סי' פד, מהר" ר"מ הרשלה, דף כז סע"ב:

נמצאו שלשה דינים בספר הזוהר בענין ציצית ותפילין מה שאינם נמצאים בכל הפוסקים הנמצאים בינינו. האחד שכתוב שם שאיסור גדול הוא מי שמניח תפילין קודם לבישת הציצית. השני שצריך שילבש תפילין של יד מיושב ושל ראש מעומד. והשלישי שצריך שיקרב היו"ד שברצועה של יד אצל הבית של יד בקשירתו ומי שמרחקו ירחקו חייו ממנו. ולשלתן יש טעם גדול מצד הקבלה, כאשר עוררתין אתה התלמיד החשוב בהיותי מפיק נצוצי דינור מפומי לפומך בקבלה האמיתית.

אנו דנים כאן רק בדין השני שכתב האגור, היינו שיש ללבוש תפילין של יד מיושב, ושל ראש מעומד⁹. על פי האגור מקורו של דין זה הוא בזוהר, אלא שלא פירש לנו את מקומו. הגר"א בסי' כה סעיף יא כתב שכוונתו לזוהר, סוף פר' במדבר, דף קכ ע"ב, והוסיף: "ומיהו אינו הכרח" וכו' ע"ש בדבריו. גם בעל ערוך השולחן ס"כ כתב שמה שלא נהגו גדולי ישראל בזוהר, הוא משום שאין כלל הכרח לזה מהזוהר. וראה גם ר"י מקרלין בשו"ת משכנות יעקב, או"ח, סי' כז, שכתב כי בזוהר עצמו מצאנו דעות שונות, וראה גם ר"ר מרגליות, שערי זוהר למנחות לו ע"א, והאריכו בכך אחרונים נוספים.

אמנם אנו שומעים בדברי ר' יוסף על מקור קבלי אחר. אולי גם האגור התכוון למקור זה, אלא שאין בידינו אפשרות לברר נקודה זו. עוד יש לשים לב כי האגור כותב שמקורו נמצא בזוהר, בעוד שר' יוסף אינו מציין מקור לדבריו, ואף שמצאנו הקבלה לדבריו בזוהר, הרי אפשר שהוא עצמו לא התכוון למקור זה. יש לדעת כי אין לנו ידיעות על הנאמר בספרד באותה העת בשאלה של הנחת תפילין מיושב או מעומד,¹⁰ ולכן מעניין מאוד לדעת האם ר' יוסף אומר כאן את דעתו האישית, או שמא ראה כן במקור אחר. הואיל ואין הוא פותח בסגנון "אמר יוסף" נראה אפוא שהוא העתיק זאת מכתביו של חכם מסויים, ואין אנו יודעים מי הוא.

9. בנושא זה האריך מ' חלמיש בספרו הקבלה, בתפילה כהלכה ובמנהג, ר"ג, תש"ס, עמ' 146-160, ולעניין ר' משה כלץ ראה שם עמ' 152-153. כן ציין שם משה כלץ היה מתלמסאן, והפנה למאמרו של רש"י הבלין, ברם לא נכתב שם פרט זה, אלא שמוצא המשפחה הוא מתלמסאן, ואילו ר' משה היה כנראה רב בחלב, על פי א"ח אבקת רוכל סי' נב.

10. ראה חלמיש הנ"ל עמ' 150-151, שעמד על כך שאין לנו מקורות של חכמי ספרד בשאלה זו.

מכל מקום מעניין לציין שהמקור שהביא ר' יוסף הובא כמאה חמשים שנה מאוחר יותר, ואין לדעת אם הוא תלוי בר' יוסף. בשנת רצ"ז נדפס בקושטא ספר המוסר לר' יהודה כלץ. ספר זה הוא קיצור של מנורת המאור לר' ישראל אלנקוואה, ונמצא כי הוא כולל בתוכו הלכות, מדרשים, ועוד. אכן יש בו גם הוספות קבליות בעניינים שונים המוזכרים בספר. המוסיף הוא ר' משה כלץ, כנראה נכדו של ר' יהודה. בפרק ד' אנו קוראים:¹¹

וזהו סוד התפלין, כי התפלין דרישא רומזים לתפארת ושל יד למלכות, ועל כן מניחין של יד בישיבה ושל ראש בעמידה, כנגד תפלה מיושב ותפלה מעומד, כי תפלין של יד הם כנגד תפלה מיושב ושל ראש הם כנגד תפלה מעומד, וזה על פי הרב הקדוש רבי שמעון בן יוחאי ואריה שאג מי לא ירא ולא אריא כשאר אריותא.

נמצא כי בשני עניינים יש הקבלה, מרובה או מעטה יותר, בין הנאמר ע"י ר' יוסף לבין הנאמר בספר האגור. קשה לומר כי בעל האגור, שפעל באשכנז ובאיטליה, ראה את חיבורו של ר' יוסף שפעל בספרד. אפשר שהיה צינור אשכנזי כל שהוא שקישר ביניהם, ואפשר שאין ביניהם כל קשר.

ב. הלכה וקבלה

אנו רואים משתי המובאות דלעיל, ויש עוד כמותן, כי בספר זכר צדיק משלב המחבר דברי קבלה לצורך פסיקה הלכתית. אבל אין הוא נותן לזוהר משקל מיוחד, אלא הוא מונה אותו כשוה בין שוים עם שאר הפוסקים שהזכיר¹². צא וראה כי האגור לעומתו תמה "על הני רבבני החולקים על רשב"י אם היה שידעו מאמר זה". וכן דעתו של ר' משה כלץ "ואריה שאג" וכו'. סמכותו ההלכתית של הזוהר, ופסיקת הלכה על פי האמור בו, הוא נושא נרחב שעסקו בו חכמי הדורות, ונתנו בו כללים שונים לפי דרכם, ואין כאן המקום להאריך בכך. מכל מקום יש לציין כי ר' יוסף הוא בין החכמים הראשונים ששילב דברי קבלה, הן לצורך פרשנות והן לצורך הלכתי, ובמדה לא מעטה, בתוך ספר שהינו ספר הלכתי מובהק¹³.

11. בדפוס קושטא אין ציון עמודים, ולפיכך איני יכול לציין למקורו המדויק של המשפט. אכן, מהדורה זו נדפסה בדפוס צילום, ירושלים, תשל"ג, ושם הוא בעמ' ק.
12. דומים לכך הם דברי מהרש"ל בתשובתו סי' צח, שכתב כי ברוב המקרים בגמרא אין הלכה כרשב"י, ועל כן אין ללכת לפי הזוהר, וכאמור לא נאריך בזה כאן.
13. במבואי לזכר צדיק (לעיל הערה 1) עמ' לט כתבתי כי כנראה שהוא הראשון שעשה כן. אבל י"מ תא שמע בספרו הנגלה שבנסתר, נוסח מורחב, ירושלים, תשס"א, עמ' 147, הערה 228, כתב כי ר' יוחנן מאוכרידא, מחכמי יון, שנפטר לכל המאוחר בשנת ק"צ (1430), הביא בפירושו לשאלות (הפירוש לשאלות נדפס בשאלות מהד' רש"ק מירסקי, ירושלים, תש"ך) כעשרים פעמים את ספר הזוהר, והרי הוא קדם לר' יוסף. יש לדעת כי ספר השאלות שימש ליהודי יון כספר הלכתי

ג. הליכה אחר הרוב

ר' יוסף ציין למחלוקת הפוסקים האם יש לברך ברכה אחת על תפילין של ראש ושל יד, או שיש לברך עליהם שתי ברכות. הוא אסף את הדעות השונות וכדבריו: "אמר המחבר יוסף, לכל הסברות רואה אני ומאסף, ואען ואומר, הואיל ונפק מפומייהו, ומסתבר טעמייהו דשש עשרה אריות ומפומא דאריא רברבא אין ראוי לנטות מסברתם כל זמן שאין לנו ראייה ברורה לסתור את דבריהם". דומה בעיני כי אף שכתב "ומסתבר טעמייהו" הרי שצירף להכרעה שלו גם את השיקול שיש להכריע על פי הרוב. זו הסיבה שהוא הזכיר כי שישה עשר חכמים הכריעו כשיטה שיש לברך רק ברכה אחת. מעניין שגם בדברי הטור מצאנו בנושא זה הליכה אחר הרוב, שהרי כך כתב בעניין זה בסו"ה: "וכן כתב רש"י והרבה מהמחברים", ודומה בעיני שלא מצאנו לשון זה בטור במקום אחר. על כל פנים ניתן לומר כי הטור הכריע כאן על פי הרוב. אלא שכבר כתבנו לעיל בהערה 5, כי דומה שר' יוסף סבור שהטור לא הכריע בנושא זה.

אמנם מרן הב"י כתב: "וכן הלכה מאחר שהרי"ף והרמב"ם ז"ל מסכימים בכך, וכל שכן שרש"י והרשב"א סוברים כן וכן נהגו העולם שלא לברך אלא ברכה אחת לבד". היינו, כדרכו הוא פסק על פי שני עמודי ההוראה מול דעת הרא"ש, ועוד הוסיף את דברי רש"י והרשב"א, אבל מ"מ כדרכו לא עמד למניין של הפוסקים¹⁴.

כידוע היו שחלקו על כלל זה שקבע מרן, והיו שאמרו כי כלל זה הוא קבלה ביר בני ספרד מקדם, וכפי שרמזו לכלל זה הרחיד"א בקצרה בברכי יוסף, חו"מ סי' כה, אות כט. ואם אכן כך הוא הדבר אפשר שאף מכאן יש לנו ראייה לדברינו לעיל, שר' יוסף השופע גם מבית מדרשו של הרא"ש, ועל כל פנים לא עמד תחת ההשפעה של בית מדרשו של ר"י קנפנטון¹⁵.

מובהק, כפי שעולה מהקדמתו של ר' יוחנן מאוכרידא. לפיכך כתבתי בפנים כי ר' יוסף הוא בין החכמים הראשונים וכו'.

14. רי"ח סופר בספרו תורת יעקב, ירושלים, תשס"ב עמ' חתקכו, ציין כי באחרונים מצינו קביעות שונות ביחס לרוב הפוסקים בשאלה זו ר"ש קלוגר בשו"ת האלף לך שלמה כתב דרוב הפוסקים ס"ל כר"ת, ואילו הב"ח ביו"ד ס"ס רסה, כתב דרק מקצת הפוסקים ס"ל הכי. ועוד ציין שרצ"ה אורנשטיין בשו"ת ברכת רצ"ה ס"ס קא, ור"ש גנצפריד בקסת הסופר, בתיקונים בסוף הספר לסי' כד סקל"ג כתבו שרוב הקדמונים ס"ל כרש"י. יש להוסיף כי רצ"ה מזידיטשוב בספרו פרי קודש הלולים, עם קונטרס צבי לצדיק, ירושלים, תשמ"מ, דף ט ע"ב כתב "כל גדולי הפוסקים רובם ככולם אומרים לברך ב' ברכות".

15. ראה לעיל הערה 7. יש להוסיף כי רי"ח סופר בספרו ברית יעקב, ירושלים, תשמ"ה, עמ' כז הערה י, כי רבים מכללי הפסק, וכוונתו שם לכלל שיש לפסוק כתלת עמודי ההוראה, או כתרי מגו תלתא, היו מקובלים עוד לפני הגירוש מבית מדרשו של ר"י קנפנטון, ונמצא כדברינו.

ג. נוסח הברכה על תפילין של ראש

כתב ר' יוסף:

הסכימו כלם שמברך ברכה אחת שהיא להניח תפילין כשמניח של יד, וכשמניח של ראש אינו מברך כלל, ואם שח בין תפלה לתפלה מברך על של ראש ברכה אחת שהיא במצות תפילין.

בהערה שם צויין כי נוסח הברכה על תפילין של ראש בכתב יד המוזיאון הבריטי הוא: "להניח מצות תפילין". לכאורה יש לומר כי זו טעות סופר, מה עוד שכתבנו לעיל כי כתב יד זה הועתק ככל הנראה מכתב יד. עם זאת יש להעיר כי בירושלמי ברכות פ"ב ה"ג מצאנו:

באי זה צד הוא מברך עליהן ר' זריקן בשם ר' יעקב בר אידי כשהוא נותן על יד מהו אומ' ברוך אקב"ו על מצות תפילין כשהוא נותן על ראש מהו אומר ברוך אקב"ו על מצות הנחת תפילין.

נוסח הירושלמי הזה מקויים גם בכתב יד ליידין, באור זרוע ח"א סי' שפז וסי' תקפב, רוקח סי' שמו, וכן בספר האסופות כתב יד¹⁶.

יש להוסיף כי מפרשי הירושלמי השונים נחלקו בפירוש דברי הירושלמי, ובישוב הסתירה בין האמור כאן לאמור בברכות פ"ט ה"ב. חלק מדבריהם נוגע גם להבנת נוסח הברכות המוזכרות בירושלמי. היו שהגיהו את נוסח הברכות והתאימוהו לנוסח הידוע לנו מהבבלי מנחות לו ע"א¹⁷, והיו שקיימו את הנוסח שלפנינו והסבירוהו, ואין כאן מקום להאריך בכל השיטות. ראה לדוגמה נועם ירושלמי על ברכות פ"ט; פנים מאירות לר' מאיר יוסף קוטקין, ירושלים, תשנ"ד, וכ"כ גם ר"ל גינצבורג בפירושים וחיידושים בירושלמי. ערך ש"י לרש"י טבק, על או"ח סי' כו. כולם הסבירו את נוסח הברכות בירושלמי ולא התעכבו על תוספת המלה "מצות". הם דנו בהשוואה עם נוסח הברכות בתלמוד הבבלי, וכן קישרו זאת עם השאלה אם מברכים בצורה של "על" או בצורה של "ל".

16. ע"י רש"א שטרן, מאורות הראשונים, חלק ראשון, ירושלים, תשס"ב, עמ' כח.

17. אעיר על המובא בספר פני משה על הירושלמי למהר"ם חביב, ירושלים, תשנ"ד, דף כד ע"ב, וכך כתוב שם: "אקב"ו על מצות תפילין, ב[ב]בלי גריס אקב"ו להניח תפילין ס"פ הקומץ אקב"ו על מצות הנחת תפילין בבבלי גריס אקב"ו על מצות תפילין". צורת ההדפסה כאן מטעה מאוד, וברור שצריך להדגיש כדבריו גם את: אקב"ו על מצות הנחת תפילין, כי זה ציטוט מן הירושלמי. קשה לרעת אם הוא סבור שיש להגיה את הירושלמי על פי הבבלי אם לא. עכ"פ אין הוא מסביר את שינויי הנוסח שביניהם.

אבל לכאורה נראה שהיה מקום לדון שמא שיטת הירושלמי באופן כללי היא שיש לומר בברכת המצות: אקב"ו על מצות וכו', בלי קשר לשאלה אם מברכים בצורה של "על" או בצורה של "ל". ראייה לכך מירושלמי ברכות פ"ט ה"ג ביחס למזוזה: "כשהוא קובעה אומר ברוך אקב"ו על מצות מזוזה". וכן מצינו בירושלמי סוכה פ"ג ה"ג: "כיצד מברכין על נר חנוכה רב אמר ברוך אקב"ו על מצות הדלקת נר חנוכה". בכתב יד ליידין נוספה המלה "הדלקת" מעל לשיטה. בפסקי ברכות לר' יוסף בן פלט המובאים בספר הפרדס מהר" רחי' ערנרייך עמ' רו, נוסח הירושלמי הוא: על הדלקת נר חנוכה. אבל דברי ר"י בן פלט מובאים בשבלי הלקט, מהר" ר"ש בובר, עמ' עד, ושם הנוסח: על מצות הדלקת נר חנוכה, וכ"ה בתניא, ד"צ ורשה, תר"ס, עמ' 76. אמנם יש הרבה ברכות המזכרות בירושלמי, כגון בפ"ט דברכות שם, שהנוסח שלהן אינו "על מצות", וצריך בירור¹⁸.

יש לצרף לכאן את שכתב רא"ד מבוטשאטש באשל אברהם בסי' כה: "טעיתי היום ואמרתי על תפילין של יד על מצות תפילין ותוך כדי אמרתי להניח, ועל תפילין של ראש אמרתי להיפך להניח ותוך כדי דבור על מצות ע"ש שדן בעניין, והסיק דשפיר עבד. ובמאסף לכל המחנות סי' כה סק"ג כתב דיש להביא ראיה לדבריו מדברי הירושלמי הללו. ואם הנוסח של כתב יד המוזיאון הבריטי נכון, אזי יש להביא מדבריו ראיה ביחס לברכה שבירך בעל אשל אברהם על תפילין של ראש. אבל בכל זאת דומה שדברים אלו שאמרנו ביחס לנוסח שבכ"י המוזיאון הבריטי הם השערה רחוקה וכנראה שהם טעות סופר.

18. מובן שקיימת גם בעיה של חילופי נוסח. כגון, הנה בברכות פ"ט נזכרת ברכת כיסוי הדם: אקב"ו על כיסוי הדם, אבל באור זרוע ח"א סי' שפז הנוסח הוא: על מצות כיסוי הדם. אציין כי ר"י שטרנהל בפירושו לירושלמי כוכבי יצחק, ניוירק, תשנ"ג, ברכות, פ"ט ה"ג, דף שעא ע"א, אות ו, כתב שביחס למזוזה נראה מהירושלמי שעיקר מצותה היא קביעתה על הפתח ולכן מברך על מצות מזוזה, אבל בכתיבתה מברך לעשות מזוזה כי לשיטת הירושלמי מברכים גם על ההכנה למצוה. לפי"ז ניישב גם את ברכת כיסוי הדם אליכא דנוסח או"ז. גם את מצות הדלקת נר חנוכה ניתן להסביר באותו אופן גם למ"ד הנחה עושה מצוה, עיי' בשו"ת חסדי אבות הנספח לשו"ת יבין דעת לרי"י מקוטנא, פיטרקוב תרצ"ב סי' יז, אות יוד, ועניין זה עוד דורש בירור מיוחד.

[זכר צדיק]

השער הד' יערוף לקח¹⁹ בענין מצות תפילין

גדולה מצות תפילין להניח בגוף²⁰ בשעת ק"ש ותפלה, וכל מי שאינו מניח מעולם הרי הוא בכלל פושעי ישראל בגופן,²¹ לכך צריך כל אדם ליזהר בהם,²² כאלישע בעל כנפים,²³ מעשה שגזרו שמד בימיו שלא לומר ק"ש, ולא להניח תפילין וציצית ודברים אחרים, ואלישע לא חשש לגזירת המלך לכל דבר, וראוהו יום אחד ותפילין בראשו ובידיו וקראוהו לפני המלך, א"ל המלך מפני מה אתה עובר את²⁴ מצותי שגזרתי, א"ל מה גזרת שלא להניח תפילין ואלו אינם תפילין, א"ל ואלו רצועות התלויות עליך, א"ל אדוני כנפי יונה הם, היה נס גדול שנראו לכלם כנפי יונה ולא נגעו בו²⁵. לפיכך קראו אותו בעל כנפים, שלא הסיח בהם שיחה בטלה כל ימיו, ושלא הסיר דעתו מהם בעודם עליו.

19. על פי דברים לב, ב: יערוף כמטר לקחי. בדרך כלל השתמש ר' יוסף בכותרת של כל שער בפועל שיש לו קשר עם הנושא של אותו שער. כגון: השער הראשון יעיר בבוקר עניין השכמתו כו'. השער השני יטהר הלכות נטילת ידים בבקר וכו'. השער השלישי יעטיף הלכות ציצית וסדר עיטופו וברכתו בבקר וכו'. לכאורה צריך בירור מה הקשר בין יערוף לעניין תפילין. אפשר שהוא מלשון עורף, כי התפילין נמצאים גם על העורף.
20. בכי"א הנוסח: בגוף נקי. נוסח דברי רבינו דומה ללשון הטור סי' כה, על פי ברכות יד ע"ב, טו ע"א. אמנם המלה "בגוף" אינה נוחה כל כך, וכנראה שהיא באה אגב גררא מההמשך "פושעי ישראל בגופן". המעשה מאלישע מובא כדי להראות על הזהירות בקיום המצוה. אמנם לפי כי"א הדגש הוא על גוף נקי, ולכן מובא המעשה מאלישע, אבל לפי זה לא נוח ההמשך מפרשעי ישראל.
21. ראש השנה יז ע"א, לפי נוסח הרי"ף שם, והרמב"ם הל' תשובה פ"ג ה"ה, דגרסו בגמ': מעולם.
22. בכי"א נוסף: בגוף נקי.
23. שבת מט ע"א. אבל נוסח המעשה כאן שונה, ואיני יודע מקורו.
24. בכי"א הנוסח: על מצותי.
25. כשבת שם איתא: תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים, מאי היא, אביי אמר שלא יפח בהן, רבא אמר שלא יישן בהן. וא"כ אין כאן קשר לדברי המחבר. ואף שאפשר בדוחק רב ליישב דבריו ולומר כי הקשר בין המאמרים הוא הסחת הדעת, מ"מ נראה יותר לומר כי אנו שומעים כאן הד זכר לשיטה המפרשת את דברי התלמוד גוף נקי במשמעות של נקי מעבירות. שיטה זו נזכרת בשבולי הלקט, ענין תפילין, עמ' שפב בשם ר' מנחם. והאריך בזה ב"תורה שלמה" חלק יב, מילואים, סי' מא, עמ' רנד והלאה. וראה עוד ר"ל גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ח"א, עמ' 259.

במדרש הזוהר²⁶ תפלין דרישא ודרועא אינון לקבל זכור ושמור, כמה דזכור ושמור בדבורא חדא נאמרו כך צריך לכרוכי כרכתא חדא לתרויהו, ע"כ.

הרא"ש ז"ל היה מדקדק להניח בין אוזר ישראל בגבורה לעוטור ישראל בתפארה²⁷.

בברכת תפלין יש מחלוקת גדולה בין החכמים. בתנחומא²⁸ ובה"ג²⁹ ור"ת³⁰ ובספר התרומה³¹ ובספר מצות הגדול³² וה"ר מאיר מרוטנבורק³³ ובפסקי הרא"ש³⁴ פסקו כלם על תפלה של יד מברך להניח תפלין, ועל של ראש על מצות³⁵ תפלין, ואם שח בין תפלה של יד לתפלה של ראש חוזר ומברך על של ראש ב' ברכות להניח תפלין ועל מצות תפלין. אמנם לפי מדרש הזוהר, ולפי הירושלמי³⁶,

26. בכי"א הקטע מהזוהר אינו נמצא. בכי"ג הוא כתוב בגליון, ולכאורה משמע כי זו הוספה. אלא שהמחבר מזכיר זאת בהמשך, ולכן נראה כי זו הוספה מאוחרת של המחבר עצמו. אמנם נראה כי הוספה זו אינה נמצאת במקום המתאים, ויותר היה מתאים להוסיפה לאחר המובא בשם הרא"ש.

27. לשון הטור בסי' כה, וראה ב"י שם.

28. סוף פ' בא. הובא גם בסמ"ג (לקמן הערה 32) בשם ילמדנו כראיה לר"ת. רי"ח סופר בספרו תורת יעקב, הוצאה שנייה, ירושלים, תשס"ב, עמ' תתקכה, ציין כי את הראיה מהתנחומא הזכיר רע"א בגליון הש"ס למנחות לו ע"א בשם חכם אחד, אבל תמה מדוע לא הזכירו כי כבר הסמ"ג הקדימם והזכיר זאת. עוד תמה רי"ח סופר שם מה ישיבו החולקים על ר"ת, שהרי יש לנו ראיה ברורה מחז"ל. הוא השיב כי הראשונים לא התייחסו לראיה זו הואיל וכידוע יש בתנחומא הוספות מאוחרות, ואף מקום זה הוא תוספת ולא היה לפני הראשונים. וכן כתב כבר, וללא קשר עם השאלה שנשאלה כאן, ר"א אפטוביצר בהוספות ותיקונים לראבי"ה ח"ב עמ' 262, שורה 10 (נדפסו בראבי"ה ח"ג סוף עמ' 743), והוכיח שזו הוספה בתנחומא כי בעיטור [הל' תפילין, מהד' רמ"א דף סב ע"א. יש לציין כי ר' יוסף לא מנה ברשימתו את דברי העיטור] מובא עניין זה בשם הלכתא עתיקתא, והוא לדברי אפטוביצר מהלכות גדולות, ובאו"ז ח"א סי' תקפכ כתב זאת משם תשובות הגאונים. לפי דברי רבינו עולה כי ניתן לומר, על כל פנים לשיטתו, כי הוא סבור שיש מחלוקת בחז"ל עצמם כיצד יש לנהוג, שהרי הזוהר והירושלמי חולקים על התנחומא. אגב אעיר, כי בשו"ת הלכות קטנות ח"א סי' נד משמע כי הכריע על פי התנחומא, ע"ש.

29. דפוס ורשא מז ע"א, דפוס ברלין עמ' 229, דפוס ירושלים עמ' 481.

30. מנחות לו ע"א תר"ה לא סח.

31. ה' תפילין דף נח ע"ד.

32. עשין כב, דף קה ע"ג.

33. הביאו הרא"ש המובא לקמן.

34. ה' תפילין אות יד.

35. ראה לקמן הערות 53, 62.

36. ברכות פ"ט ה"ג, אכן ירושלמי זה סותר לירושלמי ברכות פ"ב ה"ג, ועמדו על כך ראשונים ואחרונים. וראה אהבת ציון וירושלים, ברכות עמ' 45-46; הערת ר"ש אלבק בה"אשכול" מהדורתו, ח"ב, עמ' 228, הערה יב; ר"ל גינצבורג, גנוזי שכטר, ח"ב, עמ' 73-74, פירושים וחידושים בירושלמי, ח"א, עמ' 272; רא"א אורבך, ערוגת הבושם, ח"ב, עמ' 65 ובהערה 13. בכי"א חסר: ולפי הירושלמי.

ובשאלתות הגאון רב אחא משבחה,³⁷ והאשל הגדול הרב רבי יצחק האלפסי בהלכותיו,³⁸ ורבי האי,³⁹ והמאורים⁴⁰ הגדולי רש"י,⁴¹ והר"ם במז"ל,⁴² והראב"ד,⁴³ והרמב"ן,⁴⁴ והרשב"א⁴⁵ וה"ר יונה בחדושו במס' ראש השנה,⁴⁶ והחסיד ה"ר יצחק מקרובויל⁴⁷ בעל החוטם חתנו [של]⁴⁸ ה"ר יחיאל מפאריס, והרב רבינו שמואל מאייברא,⁴⁹ והר"ר חיים אחיו הגדול ורבו של הרא"ש,⁵⁰

37. פ' בא סי' מה, וראה הנצי"ב שם בהעמק שאלה שם אות ד. וראה גם מהדורת רש"ק מירסקי סי' מז עמ' סט ובהערותיו שציין שמצאנו דעות חלוקות בראשונים ביחס לדעת השאלות. יש שמנאוהו כהולך בשיטת רש"י וחלק מנאוהו כהולך בשיטת ר"ת [ויש להוסיף עליו גם את דברי הרא"ה שהזכרו בברכי יוסף סי' כה אות ה, וכנראה לקח דבריו מבעל המאור כמו שכתבתי לקמן בהערה 46].

38. ה' תפילין סי' רנח, דפ' וילנא דף ח ע"א.

39. כך כתב הרא"ש בשמו, וכן כתבו שאר ראשונים. יש להעיר כי ר' יוסף לא שמר תמיד על סדר הדורות, כפי שאנו רואים כאן, וכן בהמשך דבריו.

40. במקרא: מאורות, אבל בלשון ימי הביניים מצאנו הרבה פעמים: מאורים.

41. מנחות לו ע"א. ראה בספר מאסף לכל המחנות על אר"ח סי' כה אות מז, שכתב שמצא שרש"י סובר כר"ת דמברך שתי ברכות ממה דאיתא בספר הפרדס סי' לח, וא"כ יש צורך לפרש כך גם את דבריו במנחות כדי שלא יסתור דעת עצמו. וכן שאל ר"ל גינצבורג בגנזי שכטר, ח"א, עמ' 272, והשיב כי דברים אלו בפרדס אינם דברי רש"י אלא דברי ר' יוסף בן פלט. וראה ר"ח סופר, כנסת חיים, ירושלים, תשנ"ג, עמ' קנז, סי' רנ"ה, שהאריך בזה [ויש להוסיף כי כן שאל גם ר' מאיר יונה בהערותיו שער החדש על העיטור הל' תפילין, דף סב ע"א הערה ח], ואף הוא כתב שהרבה דברים בספר הפרדס אינם שיטת רש"י, אלא הם דברים שנכתבו ע"י תלמידיו, שהוסיפו בו דברים רבים ממקורות שונים, ואף דברים אלו בספר הפרדס הם דברי גאון, ע"ש. ראה עוד י"מ תא שמע, הנגלה שבנסתר, ירושלים, תשס"א, עמ' 76, שציין לדברי ר"א ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, ירושלים, תש"ז, חלק ב, עמ' 66, שכתב כי רש"י חזר בו, ע"ש, וקיים את האמור בספר הפרדס, וחלק על ר"ל גינצבורג שהזכרנו.

42. תפילין פ"ד ה"ד וה"ה.

43. כתוב שם על סוף ר"ה, מהר"י רי"ד ברגמן, תשי"ז, עמ' ער.

44. בחידושו לנדה נא ע"ב. אבל צ"ע שמשם עולה שהרמב"ן ס"ל כר"ת.

45. בחידושים המיוחסים לו על מנחות פסק כר"ת. בתשובותיו, ח"א, סי' קנו פסק כרש"י. ברם בסי' תתעח כתב כי הוא נוהג כר"ת. ברם ר"ח פאלאגי בהערותיו לשו"ת הרשב"א, ח"ה, סי' יא, כתב כי התשובה בסי' תתעח היא למהר"ם מרוטנבורג ע"ש. אכן ר"ל גינצבורג ב"גנזי שכטר", ח"ב, עמ' 74, כתב כי הרשב"א בסוף ימיו חזר בו.

46. לא זכינו לחידושו על ר"ה. וראה רחיד"א בברכי יוסף, סי' כה אות ה, שהביא כי הרא"ה בחידושו כ"י על ר"ה כתב כר"ת, ע"ש. ואגב אעיר כי סוף דברי הרא"ה שם הם כמעט מלה במלה דברי בעל המאור בסוף ראש השנה.

47. סמ"ק מצות תפילין סי' קנג.

48. הגהתי כך משום שבהקדמתו כתב כן. בכ"א כתוב כנראה: חותנו, אבל נוסח זה אינו מקוים על יסוד ההקדמה.

49. כך מובא ברא"ש הנזכר לעיל.

50. ברא"ש איתא: מורי אחי, אבל לא כתב מה שמו.

ותשב"ץ⁵¹ וה"ר אליעזר,⁵² הסכימו כלם שמברך ברכה אחת שהיא להניח תפילין כשמניח של יד, וכשמניח של ראש אינו מברך כלל, ואם שח בין תפלה לתפלה מברך על של ראש ברכה אחת שהיא במצות⁵³ תפילין. ועל זה שאל לבעל החלום⁵⁴ הר"ר יעקב מקרובוייל⁵⁵ ז"ל שלא היה בדורו כמותו וזה לשונו, ועוד שאלתי על ברכת תפילין אם הלכה כדברי הגאון ר' יצחק ז"ל האומ' שאם לא שח בין תפלה לתפלה אינו מברך אלא להניח תפילין כשמניח של יד, וכשמניח של ראש אינו מברך כלל, או הלכה כדברי הגאון שאומר שאפי' לא שח צריך לברך שתיים, על של יד להניח תפילין ועל של ראש על מצות תפילין, והשיבו לא בסאבי טעמא ולא בדרדקי עצתא,⁵⁶ כי אברהם לא ידענו וישראל לא יכירנו (ישעיה סג, ז), ואת בריתי אקים את יצחק (בראשית יג, כא), אחד קראתי⁵⁷ (ישעיה נא, ב), (ובכורתי) אתנהו⁵⁸ (תהלים פט, כח), ואברכהו גם ברוך יהיה⁵⁹ (בראשית כו, לג) ע"כ.

51. סי' רעא.
 52. לא נתברר לי למי כוונתו. בספר יראים השלם, סי' שצט, עמ' רטז פסק כר"ת. גם ברוקה, סי' שמו, פסק כר"ת.
 53. בכי"א הנוסח: על מצות. ראה לעיל הערה 35. בכ"י המוזיאון הבריטי הנוסח הוא: שהיא להניח מצות תפילין, וראה במבוא.
 54. שו"ת מן השמים, סי' ב. הובאו דבריו גם בשבולי הלקט, ענין תפילין, מהד' רש"ק מירסקי, תשכ"ו, עמ' 90.
 55. ר' יעקב היה ממרויש כנזכר במקורות אחרים. בקושי זה הרגיש כבר המו"ל הראשון של שו"ת מן השמים, ליוורנו, תק"ט, והבאנו את דברי תשובתו לעיל במבוא.
 56. שבת פט ע"ב, ושם: עצה. וכ"ה גם בכי"א. הפסוק מובא גם בגמ' שם. ואפשר שדברי הגמ' הובאו כאן לא רק כדי לומר שהלכה כר' יצחק (רי"ף), אלא גם כדי לומר שלא בדרדקי עצה, ודרדקי הוא יעקב, הוא ר' יעקב הוא ר"ת.
 57. שני הפסוקים הללו מלמדים שהלכה כר' יצחק (הרי"ף) שמברכים ברכה אחת, והובאו לחיזוק מה שנאמר קודם. מעניין שגם בתיקוני זוהר חדש קיט ע"ד, המובא ע"י האחרונים כמקור מדברי קבלה הנמצא לפנינו, שקובע עמדה ביחס לשאלת הברכות, נזכר הפסוק הזה. לרעת י"מ תא שמע, הנגלה שכנסתו, ירושלים, תשס"א, עמ' 143, הערה 195, אזכור אותו פסוק אינו מקרי, ע"ש, וצריך בירור.
 58. יש לעיין מה מלמד פסוק זה, ואולי בא לומר שלכתחילה יש לפסוק כרש"י, אבל יש מקום גם לשיטה שנייה, שהרי הפסוק הזה נאמר ע"י יצחק ליעקב, והיינו שר' יצחק (הרי"ף) מודה לר' יעקב (ר"ת), בבחינת אלו ואלו דברי אלקים חיים. וראה עוד בעלי תמר לירושלמי ברכות פ"ב ה"ג, ד"ה כשהוא נותן, שכתב שזו מחלוקת קדומה עוד מימי התנאים. בשו"ת משכנות יעקב, אור"ת, סי' כז, כתב דבזוהר עצמו נראה שמצאנו את שתי השיטות, וכל זה נראה לי דוחק.
 59. אולי רמז בזה שגם לשיטת רש"י יש מקום לשתי ברכות, והיינו כאשר שח ביניהם. רש"ק מירסקי בהערותיו לשאלות (לעיל הערה 37) עמ' עא, וחזר על כך בהערותיו לשבלי הלקט (לעיל הערה 54) כתב שרמז בזה לפשרה, היינו שיוסיף ברוך שם כבוד וכו' אחרי ברכה של ראש. מנהג זה הביא לראשונה הב"י בשם ר"י ן' חביב, והוא חלק על כך, ואילו הרמ"א קבלו, והנה אפשר שלדברי רש"ק מירסקי מצאנו לו רמז ואסמכתא מקדם, אלא שקשה לומר כן שהרי סוף סוף עיקר התשובה היא כרש"י.

אמר המחבר יוסף, לכל הסברות רואה אני ומאסף, ואען ואומר, הואיל ונפק מפומייהו, ומסתבר טעמייהו דשש עשרה אריות ומפומא דאריא רברבא⁶⁰ אין ראוי לנטות מסברתם כל זמן שאין לנו ראייה ברורה לסתור את דבריהם. ועוד, דכיון דברכה לא מעכבא למה יכניס עצמו בספק ברכה לבטלה, וכן כת' ה"ר חיים אחיו ורבו של הרא"ש בשם רבו הרב רבי' שמואל מאיברה, דכיון דפליגי בה רבוואתא דטוב יותר שלא לברך, דברכות אינן מעכבות, ממה שיברך ברכה לבטלה, ע"כ.

ולא⁶¹ יפסיק ביניהם לדבר, אפי' לענות אמן יהא שמיה רבא וברכו וקדושה, ואם דבר עבירה היא בידו וצריך לחזור ולברך על של ראש במצות⁶² תפלין כדפרשית לעיל.

ואם⁶³ אין לו אלא אחת, בין של יד בין של ראש, מניח(ה) ומברך. חכמ"ה⁶⁴ בינ"ה חס"ד גבור"ה הם תפלין שהם בראש תפאר"ת והוא הקב"ה, וצריך לנו להניח תפלין של ראש בעמידה כמו שמדת תפארת בעמידה, והמשכיל יבין ולאחרים ידום⁶⁵.

מקום הנחתן של יד⁶⁶ בזרוע שמאל בגובה הבשר שבפרק שבין הקנה לכתף, ויטה אותן⁶⁷ לצד ימין בענין שכשיכוף זרועו למטה יהיו כנגד לבו. וצריך שלא יהיה שום דבר חוצץ בין התפלין לראש ובין התפלין לזרוע. וצריך שיהיה נזו שהוא המקום הנראה כעין דלי"ת לצד חוץ ולא לצד הכתף⁶⁸, והרצועה יכרוך אותה סביב זרועו, ואם הוא אטר יד שמאלו ביד ימינו של כל אדם. ומקום התפלין של ראש מהתחלת עיקר השער במצח עד סוף המקום שמוחו של תינוק רופס. וצריך שיהי' הקשר מאחרי הראש למעלה בעורף ולא למטה בצואר. וגם צריך הרצועות שלא יתהפכו כדי שיהא נזייהן [מבחוץ]⁶⁹. וגם צריך שיגיעו הרצועות של ימין עד המילה⁷⁰ ושל שמאל עד הטבור, ושל יד עד אצבע צרדה, ומאי צרדה אמצעית. ושיעור רחבן כאורך שעורה, ואם פחת או הוסיף לא עכב.

60. רמז בזה לתשובת בעל החלום, וכן מצאנו במקומות אחרים שהוא ייחס תוקף הלכתי מיוחד לתשובת בעל החלום, כמו שכתבתי במבואי הנ"ל (הערה 1) עמ' לא. וראה גם רי"ח סופר, ברכי נפשי, ח"ב, ירושלים, תשנ"ד, עמ' צא, הערה ו.

61. לשון הטור סימן כה.

62. בנוסח ברכה זו, אם יש לומר: על מצות, או: במצות, האריך ר' אשר כ"ר חיים נביו, ספר הפרדס מהד' ר"מ הרש"ל, ירושלים, תשמ"ה, עמ' קפט. [תמצית דבריו הביא הרחיד"א בספרו "שיורי ברכה", אר"ח, סי' כה]. וראה עוד הערת ר"ע הילדסהיימר בהלכות גדולות, דפוס ירושלים, חלק א, עמ' שה. בכי"א הנוסח הוא: על מצות. ראה לעיל הערה 53.

63. לשון הטור סי' כו.

64. עי' רעיא מהימנא, פנחס, דף רנח ע"א.

65. בכי"א ליתא: ולאחרים ידום.

66. הכל לשון הטור סי' כז, בשנויים קלים. ההלכה אודות אטר סודרה כאן מאוחר יותר.

67. בטור נוסף: ויטה אותן מעט לצד וכו'.

68. בטור הנוסח הוא: הראש, והיא היא.

69. כ"ה בטור ובכי"א.

70. בטור יש דעה נוספת: ימין עד הטבור שמאל עד החזה, והושמטה דעה זו כאן.

זמן⁷¹ הנחת תפלין בבקר משיראה חבירו הרגיל עמו קצת ברחוק ד' אמות ויכירנו, ואם צריך לילך לדרך יכול להניחן קודם זמנן בלא ברכה, וכשיגיע זמנן ימשמש בהן ויברך. כל⁷² המניח תפלין ומתעטף בציצית וקורא ק"ש ומתפלל, מובטח לו שהוא בן העולם הבא, ואין גיהנם שולט בו, וכל עונותיו נמחלין. חולה מעים⁷³ ונשים ועבדים פטורים מן התפלין. לגאון⁷⁴ כך מנהג כל החכמים לנשק התפלין בשעת הנחתן ובשעת חליצתן.

הנכנס לבית הכנסת צריך לשהות שעה אחת ואחר כך יתפלל, שכך שנינו⁷⁵ חסידים הראשונים היו שוהים שעה אחת ומתפללים כדי שיכוונו לבם למקום, ואמ' ר' יהושע בן לוי⁷⁶ המתפלל צריך שישהא שעה אחת קודם תפלתו דכתיב אשרי יושבי ביתך (תהלים פד, ה), ושעה אחת אחר תפלתו מנין דכתיב אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך (שם קמ, יד). וכשיכנס אומר⁷⁷ מה טובו אוהליך יעקב משכנותיך ישראל (במדבר כד, ה). ואני ברוב חסדך אבא ביתך אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך (תהלים ה, ח). וכשיצא אומ' אשתחוה אל היכל קדשך ואודה את שמך על חסדך ועל אמתך כי הגדלת על כל שמך אמרתך (שם קלח, ב). ה' נחני בצדקתך למען שוררי הישר לפני דרכך (שם ה, ט). הדריכני באמתך ולמדני כי אתה אלהי ישעי או(ה)תך קויתי כל היום (שם כה, ה). נוהגין לומר למנצח על הגתית לבני קרח מזמור מה ידיו⁷⁸ (שם פד, ב) וכו'. בקשות⁷⁹ ואומ' ממעמקים קראתיך ה' (שם קל א) וכו', אלהי נשמה גו', עד ויכריע ביניהם, ואומ' קדיש על ישראל.

71. טור סי' ל.

72. טור סי' לו, ומקורו בשימושא רבא.

73. טור סי' לח.

74. ר"ד אבודרהם ברכות השחר, מהד' ירושלים, תשכ"ג, עמ' מה.

75. משנה ברכות ל ע"ב.

76. ברכות לב ע"ב וע"ש שהמחבר הרכיב שני מאמרים של ריב"ל.

77. בסדרע"ג, תחילת תפילות וברכות פרטיות, מהד' גולדשמידט עמ' קפב כמו כאן, אלא שחסר שם הענין של היציאה. באבודרהם, ברכות, שער ח, עמ' שמט ובכל בו סי' פז כתבו אותו דבר אבל ללא הפסוק מה טובו. הרש"ל בחשובותיו סי' סד התנגד לאמירת מה טובו, אבל כבר תלמידו בעל מטה משה חלק ראשון סי' כט הזכיר לומר מה טובו ופסוקים נוספים. אגב, מנהג זה נרמז בדרך אגב גם בשו"ת מהרי"ל סי' קנ. וראה גם דברי ר"א ברלינר, הערות על הסידור, בספר "כתבים נבחרים", חלק א, תש"ה, עמ' 18. וראה מחזור ויטרי עמ' 75, וגם עמ' 56 סי' פט המביא פסוקים אלו ופסוקים נוספים. גם בא"ח סוף הלכות ציצית כתב מעט בענין זה. חכמי הקבלה הוסיפו שיש לומר עוד פסוקים, וראה דיון בזה בסידור "צלוחא דאברהם" ב"שירותא דצלוחא" לר"י ורדיגר, חלק א, עמ' מב.

78. בכ"א נוסף: משכנותיך ה' צבאות וגו'.

79. בכ"א הנוסח: ובקשות.